

Könyvszemle

Olvasónapló

Krausz Tamás szerkesztésében az ELTE Ruszisztikai Központja fontos gyűjteményes munkát tett közzé a szovjet munkatáborokról, a Szolzsenyicin regénycíme nyomán elhíresült Gulagról. Előszavában Krausz arra utal, hogy a könyv összeállítását a szovjet levéltárak megnyílása tette aktuálissá. A Ruszisztikai Központ 1999 novemberében rendezett konferenciát a kérdéskörrel, ennek kibővített anyagát nyújtja ez a kiadvány.

Az I. részben a tanulmányokat három csoportba osztotta a szerkesztő. Az első csoportban *a jelenség történeti értelmezését* adják. Krausz az eddigi szakirodalomról ad kritikus áttekintést, megbírálván a jelenséget a náci koncentrációs táborokkal összemósó értelmezéseket. Hangsúlyozza: a Gulagban nem volt előre megtervezett genocídium. A mintegy tízmillió fogoly fele kommunista volt, ez az erkölcsi mozzanat vezetett a rendszer összeomlásához. Ormos Mária a nácizmussal veti össze a rendszert, a nácik tanultak a bolsevikoktól, de a nácizmus nem csak a bolsevizmusra adott válasz volt, előzményei jóval régebbiek. Céljuk csak a terület-szerzés volt. A rendszert egyik célja teszi egyedülállóvá: egy nép teljes kiirtása. Czéh Zoltán a Gulag gazdasági jelentőségét elemelve úgy látja, az államszocializmus és az erőltetett iparosítás terméke volt a rendszer, az extenzív szakaszban fontos, mert munkatérőt biztosított, az intenzív szakaszban viszont már válságba jutott. A jelenség megismételhetetlen. Vlagyimir Buldakov szerint a rendszer históriájának volt a terméke, jellemző, hogy a köztörvényes bűnözők itt előkelőbbek voltak a politikai elítélteknél. A jelenség

– az előző tanulmány állításával ellentétben – megismételhető. Viktor Bergyinszkij a rendszer rövid történetét vázolja fel, a táborokon belül szinte leképezték a külső világot, még szocialista munkaversenyt is rendeztek. Bartha Eszter a kérdéskör angolszász historiográfiáját tekinti át, több irányzat is volt; akadt, amelyik pozitívumokat is látott. Vita folyt már régóta akörül, vajon orosz sajátoságról van-e szó. Sokan a totalitarizmus fő megnyilvánulását látták a sztálinizmusban, volt, aki ellenforradalomnak minősítette, de olyan értékelés is akadt, amelyik egy újfajta civilizációt látott benne.

A második rész a *rendszer működését* mutatja be. Vlagyimir Borovkin szerint először az értelmiségiek kerültek ide, meg azok, akiket megfosztottak állampolgárságuktól, azután a NEP-korszak ügyeskedő nepmanjai, a trockisták, a jobboldali ellenzék tagjai, mindazok, akik bírálták a kollektivizálást vagy Sztálin politikáját, végül a kulákok. A. Bezborodov – V. Bezborodova – Sz. Golotyik a harmincas-ötvenes évek vonatkozásában a szökések formáit kategorizálták aszerint, hogy az elítéltek a munkahelyről, a tábori zónából vagy a menetoszlopokból szöktek-e meg. 1939-ben 12 250 volt a szökések száma, nyolcvan százalékukat elfogták. 1945-től az egykori hadifoglyokkal, a németek megszállta területekről kikerülő megbízhatatlanokkal bővült a táborlakók száma. Részletes számadatokat kapunk az 1950-57 közötti szökésekről, 1953-57 közt a foglyok száma egyharmadára csökkent. Peter Kenez a szocialista realizmus és a táborok kapcsolatát elemzi. Az irányzat hazugságokra épült,

de szépirodalmi alkotásait mégis elfogadták. Viktor Panyejah az 1929-31-es „akadémiai ügyről”, a Szergej Fjodorovics Platonov történész elleni vizsgálatokról ír. Alekszandr Sztikalin és Vjacseszlav Szereda saját könyvük alapján foglalják röviden össze Lukács György 1941-es letartóztatásának történetét. Lukács 1941. június 29-től augusztus 26-ig volt vizsgálati fogságban, a primitív kihallgatóknak fogalmuk sem volt arról, ki is a vádlott. Lukács kiszabadítását Rákosi kérte, mert az új pártprogram összeállításához szüksége volt rá, végül Dimitrov közbenjárására engedték szabadon. Bebesi György az orosz szélsőjobboldal sorsát vázolja fel. Már az októberi forradalom pillanatától szervezkedtek, a kormányzat 1918 tavaszától lépett fel keményen ellenük. Sokan az Egyesült Államokba menekültek. Puriskevics három kötetben adta ki a cárizmusért meghalt mintegy húsz ezer mártír életrajzát. Harsányi Iván a spanyol polgárháború idején jelentkező terror jelenségeit vizsgálja. A köztársaságiaknál ezt a szovjet titkosrendőrség vezette, ebben volt szerepe Gerő Ernőnek is.

A harmadik csoport tanulmányai a táborokban őrzött foglyok számát járják körül. Vagyim Rogovin a túlbecsült számokkal szemben eddigi titkos hivatalos források alapján ad részletes adatokat egyes évekről. 1921-53 között szerinte mintegy 10 millió ember volt a táborok foglya, vagyis a Szovjetunió lakosságának egy százaléka. A számok megállapítását megnehezíti, hogy többnyire nem különítették el a politikai foglyokat a köztörvényesektől. Jellemző adat az 1937/38-as nagy terrorra: 1937-ben 315-ször annyi embert végeztek ki, mint az előző évben. A szerző a későbbi rehabilitációkról is közöl számokat. A későbbi jelentések a párttagok számát csökkentették, 1937/38 során mindössze 116 885 párttag ült a táborokban, csakhogy sokat már előtte kizártak, vagy éppen a letartóztatás előtt vették el a tagsági könyvüket. Szaharov szerint 1926-39 közt

1,2 millió kommunista volt a táborokban, az akkori párttagság fele, kb. 600 ezer főt kivégeztek. Stephen Wheatcroft a számokat elsőként kutató Robert Conquesttel vitatkozva arra utal, hogy az akkori (titkos) számadatok hiteleseknek tekinthetők, ezért tartja túlzottnak Conquest számadatait. Azt is cáfolja, hogy az 1932/33-as nagy éhínséget szándékosan idézték volna elő. Számos táblázatot is közöl. Conquest rövid írásban vitatkozik Wheatcroft felfogásával, saját adatait már korábban csökkentette. (A vita mindkét részről eléggé gusztustalan.) Mintegy lezárásként Szilágyi Ákos *Számbeszéd* címen fűz megjegyzéseket a vitához és egyéb adatokhoz. Utal arra, milyen jelentős szerepe van a táborok történetírásában az *oral history* műfajának. A számokat mindig a konkrét történeti kontextusban kell elhelyezni, az erkölcsi elmarasztaló ítélet amúgy sem a számoktól függ.

A kötet felét a II. rész és a mellékletek teszik ki. Itt nemcsak dokumentumokat találunk a sztálintalanítás utáni időből, de feldolgozásokat is. Viktor Zemszkov is megpróbálja összefoglalni az adatokat, etnikumok szerinti számokat is közöl. További iratok találhatóak a táborok halandóságáról, a kulákok kitelepítésére vonatkozó rendeletekből. Azután adatok következnek a háború alatti helyzetről, a deportáltakról, a németországi hadifoglytáborokból hazatértekről. Viktor Bergyinszkij a vjatkai tábor mutatja be, ahol a 3 ezer elítéltekből 1661 volt a köztörvényes. Beszámol a táborok kulturális programjairól és a tábori alvilágról. Részletek következnek Lukács György kihallgatási jegyzőkönyvéből, iratok Karikás Frigyes 1938-as letartóztatásáról és kivégzéséről. Fontos a 339-375. lapokon közölt betűrendes jegyzék a Moszkvában és a moszkvai területen kivégzett magyarokról, amihez minden esetben rövid életrajz csatlakozik. Sajnos semmi adat sincs arra, mikor és hogyan kerültek ki a Szovjetunióba, de az olvasó információt kap az egyes kivégzettek rehabilitációjáról.

A mellékletek közt van egy rövid, anonim összefoglalás a táborok kialakulásáról és első éveiről, 1934-ig megy, jegyzetek nélkül. Hasznos a Gulagban használatos kifejezések szótára, kellő magyarázatokkal (414–420. p.), az orosz alapszövegű rövidítések feloldása, a felhasznált bibliográfia (425–433. pp.) a szerzők névsora a kötetben szereplő tanulmányok eredeti lelőhelyével, végül az első rész névmutatója. A munka tehát valóban igen sok adatot közöl, a további kutatások alapját teremti meg. Kívánatos lett volna az egykori szovjet, mai orosz levéltárak felsorolása, amelyekben a témára vonatkozó anyag található, de ezt alkalmasint nehéz lett volna összeállítani.

(Krausz Tamás szerkesztő: *Gulag. A szovjet táborrendszer története. Pannonica, Budapest, 2001. 440 p.*)

A horrort lehet fokozni, ahogyan azt Karsai László kötete mutatja. A Holokausztnak még nagyobb irodalma van, mint a Gulagnak. Magyar részről a magyarországi vonatkozásokat már régóta feltáró Karsai László egy maga vállalkozott a kérdést összefoglaló feldolgozás elkészítésére. Bevezetőben az eddigi irodalomra vet futó pillantást, elsősorban az áldozatok számánál a becslésére vonatkozólag. Felemlít egyéb népiirtásokat is (a gyarmatosítók Dél-Amerikában vagy a törökök örmény pogromja 1915-ben), de a Holokauszthoz egyik sem mérhető. Ugyancsak a bevezető fejezetekben kíséri végig az ókortól kezdve az antijudaizmus és antiszemitizmus történetét. Az antiszemitizmus kifejezést Wilhelm Marr hamburgi újságíró találta ki. Karsai itt utal arra, hogy a 19. századig a keresztények és muszlimok többsége írástudatlan volt, a zsidó hitközségekben mindenütt volt iskola.

A III. fejezet Hitler elképzeléseit tárgyalja a faji kérdésről, de bemutatja ennek a 17. század óta követhető előzményeit is. A kötet legnagyobb terjedelemben a náci Németor-

szág faji politikáját elemzi, az egész Európában nagy felháborodást keltő első pogromoktól (Kristályéjszaka) kezdődően. Ekkor még a Németországból való eltávolítás volt a cél, de az eutanázia kérdése kapcsán már itt megmutatkozott az emberi élet általános megvetése. Ekkor került elő az elmebeteg és gyógyíthatatlan betegek eltüntetésének a terve, és valami hasonló elképzelés a homoszexuálisokról is.

A következő rész a lengyelországi fejleményeket mutatja be. Itt 3 millió zsidó élt, 45 százalékuk iparos és munkás. Először a papokat és egyéb értelmiségieket gyilkolták le, azután tömörítették a zsidó lakosságot gettókba (a lodziban 3 ezer fő, a gettobeliek 1,5 %-a éhen halt). Eleinte még engedték a gettók lakosait dolgozni. 1940-ben Varsóban hatvanezer körül volt a munkába járók száma. 1942 júliusában kezdődött meg a deportálás a haláltáborokba. A varsói gettó felkelésében mintegy kétezer harcos vett részt, közülük csak néhányan haltak meg, de a harcok során 13 929 főt meggyilkoltak, 5-6 ezer ember elpusztult a lángoló városban. Végül is 2,9-3 millió zsidót öltek meg, ebből félmillió volt a gettók halottja. Varsó mellett ugyanis egyéb gettókban is voltak felkelések. A bevetési csoportok (Einsatzgruppe) 1941-ben már félmillió, a szovjet területen 1943 végére már egymillió embert gyilkoltak meg, elsősorban párttagokat és funkcionáriusokat. A litvánok – külön parancs nélkül – maguk is csatlakoztak a náci gyilkosokhoz. Egy fejezet a koncentrációs táborok kérdésével foglalkozik (az intézményt az angolbúr háború során találták fel az angolok). Ezeknek a táboroknak gazdasági funkciójuk is volt: a foglyokat dolgoztatták. Csak lengyel területen hatezer ilyen tábor működött. 1942-től már működésbe léptek a gázkamrák. Volt, ahol a foglyok 19-25 %-át ölték meg, de ezt az ütemet a felsőbb hatóságok túl gyorsnak találták, és leváltották a tábor vezetőjét. A meggyilkoltakról nincsenek pontos

adatok, az iratokat megsemmisítették, a becslések 3 és 6 millió közt mozognak.

A könyv a továbbiakban az olaszországi fejleményeket mutatja be. Itt 44 500 volt a zsidók száma. Zsidótörvényt, német nyomásra, csak 1938-ban hoztak, addig még a fasiszta pártban is voltak zsidók – 1933-ban 4800 fő. Az olaszok által megszállt területekről sem engedte meg Mussolini a zsidók deportálását. A hagyományos olasz lustaság és rendetlenség is kedvezett a zsidók megmaradásának. Persze 1943 őszétől kezdve a németek megszállta Észak-Olaszországban megindultak a deportálások: Rómában tizenkétezer főt deportáltak, hétezer embernek sikerült elrejtőznie, 7680 volt a kivégzettek száma (név szerint ismertek).

A IX. fejezet a nyugat-európai Holokausztról ad képet. A skandináv országokban csekély volt a zsidók száma. Norvégiában csak Quisling miniszterelnökségétől kezdve indult meg az üldözés, az eredetileg ezerhét-száz-ezernyolcszáz főből háromszázharminc Svédországba menekült, hétszázhetven főt deportáltak, közülük 762 főt kivégeztek. Dániában, ahol ugyancsak kevés zsidó élt – és mind asszimilálódott – 477 főt deportáltak, hatvanan estek a terror áldozatául. Franciaországban 350 ezer körül volt a zsidók száma. Itt már régóta élték erős antiszemita hagyományok. 1942-től a katolikus főpapok tiltakozása ellenére a külföldi zsidókat elkezdték deportálni. Itt is név szerint ismerjük a 77 320 meggyilkolt áldozatot. A zsidók háromnegyed része mégis túlélte a háborút. A sík vidékű Hollandiában nem volt lehetőség az elrejtőzésre, és a 140 ezer zsidó lakosból 80 ezer Amszterdamban élt. A százötezer Auschwitzba deportált közül százezer halt meg. Itt az eredeti zsidó lakosság 73%-át ölték meg, Franciaországban csak 25 %-át, Belgiumban 40 %-át (itt is ismerjük a 28 900 kivégzett nevét).

A csatlós országoknak egy ideig volt bizonyos mozgásterük. Bulgáriában eredetileg, 1938-ban 50 ezer zsidó élt, a háború végére

55 ezer. Csak a külföldi (vagyis a bolgárok megszállta területekről származó) zsidókat deportálták. A zsidók fele Szófiában élt. A megszállt területekről tízezer főt deportáltak. Borisz király szerepe ebben a kérdésben vitatott. Az ortodox egyház tiltakozott az üldözés ellen. Korábban itt nem volt antiszemitizmus. Szlovákiában a parlamentben egyedül a magyar kisebbség egyetlen képviselője, Esterházy János szavazott a zsidótörvény ellen. 1942-től 50 000 embert deportáltak (1940-ben 88 591 volt a számuk). Szeptemberben leállították a deportálást. Az áldozatok száma összesen hetvenezer fő. Romániában már régóta erős volt az antiszemitizmus, Hitler szerint a románok még nála is radikálisabbak voltak. A történetíró Nicolae Iorga szerint a zsidókat nem lehet asszimilálni. A Holokauszt mégis szervezetlenül történt, harminc internálótáborban 271-287 ezer foglyot őriztek. A háromszázezer cigány közül hat-nyolcezeret ölték meg, háromezer fő éhen halt. Horvátországban az olasz megszállási övezetben az olasz tisztek védték meg a zsidókat úgy, hogy beköltöztek a lakásukba. A veszteség végül harmincezer főre tehető, de ebből 20-25 ezer főt az uszதாக ölték meg. Szerbiában 42 ezer az áldozatok száma, más adat szerint tizenötezer és tizenkétezer cigány. Az olasz megszállás Görögországban is a védelmet jelentette, csak ennek megszűntével indult meg 1943-ban a deportálás, hatvanezer főt deportáltak, tizenkétezer főt nem. Más becslések 60-67 ezer meggyilkoltról szólnak.

A szerző az eddigieknél jóval részletesebben tárgyalja a magyarországi Holokauszt történetét, utalva arra, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia az antiszemitizmust kormány szinten még nem ismerte. 1780-1918 között a Monarchia hadseregében félmillió zsidó szolgált, ami Európában egyedülálló adat. Két táblázat mutatja a két háború közt a zsidók arányát az egyes foglalkozásokban, illetve az értelmiségi munkakörökben. Európában elsőként itt vált az antiszemitizmus a kormány-

politika eszközévé. A zsidótörvények ismeretése után Karsai utal a munkaszolgálatra, továbbá arra, hogy az állampolgárság nélküli zsidókat Kamenyec-Podolszkba deportálták, ahol 23 600 embert öltek meg. Az 1941-es délvidéki (újvidéki) „partizánellenes” pogromban 743 zsidót gyilkoltak meg. A munkaszolgálatosok sokszor megadták magukat a szovjet csapatoknak, de ez nem javított a sorsukon, *secko jedno* – mondták a szovjet katonának (ez azonban nem oroszul van, hanem szlovákul). A vidéki zsidóságot a lakosság közömbössége mellett deportálták, bár voltak együttérzők és kárörvendők is. A budapesti zsidók deportálását Horthy csak a normandiai partraszállás után állította le. Az áldozatok számát Karsai 550 ezer főre becsüli.

Külön fejezet foglalkozik a Zsidó Tanácsokkal. Ezeket mindenütt a megszállók parancsára hozták létre, a tanácsok tagjai próbálták menteni az embereket, de ki is szolgálták a németeket. Az utolsó részben a szerző utal arra, hogy 1941 táján már lehetett tudni, mi történik a zsidókkal a táborokban, de sokan mégsem hitték, annyira elképzelhetetlennek tartották a szörnyűségeket. Karsai sok adalékot hoz fel arra, hogy ki mit tudott Nyugaton vagy a megszállt területeken. Bibó István szerint a magyarok közül is sokan tudták, mi történik, de saját megmentésük érdekében nem akarták elhinni.

A szerző roppant sok olyan részletkérdést világít meg, amelyekre az ismertetésben persze nem lehetett kitérni. A rengeteg jegyzet mellett majdnem egy ívet tesz ki a felhasznált források bibliográfiája. Majdnem hetvenoldalas a névmutató, ami a legtöbb esetben rövid életrajzot is ad. Van földrajzi nevek mutatója is, sőt a 417. lapon az auschwitz-i foglyok elkülönítésére használt jelzések képe is megtalálható. A kronológia mindössze két oldalt tesz ki. A szerző nemegyszer Pozsony helyett Bratislavát mond és Zimony helyett Zemunt, erre a pártállami göröcsre manapság már semmi szükség, Bécs-et sem szoktuk Wiennek nevezni. Nagyon részletes könyv Karsaié, és még sokkal szomorúbb. A 15. lapon található egy táblázat országonkénti bontásban a zsidó lakosság eredeti számáról, és a pusztítás minimális és maximális becsült adatairól. Összesítve és kerekítve a halottak minimális becsült száma 5 596 000, a maximális 5 860 000.

A két munka áttanulmányozása után az olvasó eltöprenghet azon, vajon a két rendszer közt a hasonlóságok vagy a különbségek a jelentősebbek.

(Karsai László: *Holokauszt. Pannonicica, Budapest, 2001. 426 p.*)

Niederhauser Emil

az MTA rendes tagja, egyetemi tanár (ELTE)

Magyar tudománytár 1. kötet Föld, víz, levegő

A *Magyar tudománytár* sorozat a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomkutatási Központja és a Kossuth Kiadó Rt. közös alkotása. A sorozat főszerkesztője Glatz Ferenc. Az itt tárgyalt első kötet, melyet Mészáros Ernő és Schweitzer Ferenc szerkesztett, *Föld, víz, levegő* címmel nemrég jelent meg több mint ötszáz oldalnyi terjedelemben. A kötetben 211 főként színes ábrát, 38 főként színes képet

és 40 táblázatot találunk. A gazdag illusztrációs anyag nyomdai kivitelezése, csakúgy, mint az egész kötet kiállítása, kifogástalan és méltó a vállalkozáshoz. Az anyag összeállításában harminchét szerző működött közre.

A kötethez Somogyi Sándor írt bevezetőt, amely akár egy önálló földrajzi fejezetnek is beillene, de sajnos nem az, amire itt szükség lett volna: például egyetlen mondatban sem utal a kötet széles témakörére és tartalmára. Jobb lett volna, ha a kötet szerkesztői írnak egy ide illő bevezetőt, és megmagyarázzák, hogy a kötet miért lett olyan, amilyen lett.